

Sociale ongelijkheid en onderwijsbeleid

Portret Jos van Kemenade

Tijdsbeelden Onderwijs 2

Adriaan in 't Groen e.a.

Eburon
Delft 2021

ISBN 978-94-6301-308-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.Eburon.nl

Schilderij omslag: Peer van den Molengraft, portret Jos van Kemenade (1992). Copyright Stichting Eindhoven in Beeld
Fotograaf van schilderij: Albert van den Boomen
Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag
Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

Als niet anders is aangegeven komen de foto's uit privébezit van familie Jos van Kemenade, Adriaan in 't Groen, het fotoarchief van het ministerie van OCW en het Nationaal Onderwijsmuseum in Dordrecht. Natuurlijk auteursrechten gerespecteerd.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door medewerking van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van het Nationaal Onderwijsmuseum in Dordrecht, en met steun, adviezen en beelden van de zonen en kleinzoon van Jos Van Kemenade. Iedere auteur is natuurlijk verantwoordelijk voor zijn/haar tekst. De verantwoordelijkheid voor de uiteindelijke (eind)redactie van deze publicatie ligt bij de eerste hoofdauteur (AG).

Inhoud

TIJD, <i>Adriaan in 't Groen en Paul Jungbluth</i>	7
TIJD EN PLAATS, <i>Adriaan in 't Groen</i>	11
TIJDGEEST, <i>Adriaan in 't Groen</i>	27
TIJDLIJN, <i>Adriaan in 't Groen</i>	31
TIJD EN OVERWEGING	39
Vier laatste gesprekken met Van Kemenade over onderwijsbeleid	
<i>Sociale ongelijkheid</i>	39
<i>Vrijheid van onderwijs</i>	55
<i>Leraarschap</i>	65
<i>Onderwijsbestel</i>	75
TIJD EN NOTITIES	87
Onderwijs en gelijke kansen, <i>Jos van Kemenade en Jacques Wallage</i>	91
Een toekomstig onderwijsbestel, <i>Jos van Kemenade</i>	94
Historische context met schetsen onderwijsstelsels, <i>Adriaan in 't Groen</i>	99
TIJDGENOTEN EN REFLECTIES	103
<i>Paul Jungbluth</i>	105
<i>Wim Meijnen</i>	122
<i>Wim Deetman</i>	143
<i>Ferdinand Mertens</i>	154
<i>Roel in 't Veld</i>	170
TIJD EN TOEKOMST, <i>Adriaan in 't Groen</i>	175
TIJD EN LATER, <i>Adriaan in 't Groen</i>	185

Publicaties Jos van Kemenade	189
Literatuur	195
Personenregister	199
Personalia auteurs	201
Serie Tijdsbeelden Onderwijs	203

TIJD

Adriaan in 't Groen en Paul Jungbluth

Toen dit boek werd samengesteld, was het niet alleen het tijdperk van de Covid19-pandemie, maar plotseling ook (weer) van kansen(on)gelijkheid en zowaar de Middenschool. De Middenschool kwam als term zelfs in de Kieswijzer voor de verkiezingen van maart 2021 voor de Tweede Kamer voor. Daarna, in de *Staat van het Onderwijs 2021* van de Inspectie van het Onderwijs en in de visie van de Onderwijsraad zijn kansen(on)gelijkheid en latere schoolselectie plotseling weer centrale thema's geworden. Het gonst op meer plekken. Jos van Kemenade moest een glimlach op zijn gezicht gekregen hebben als hij dat had waargenomen, of was het een grimas... Want hij had veel ervaring met zulke mooie woorden, maar moest ook bittere teleurstellingen wegslikken als een compromis afbreuk deed aan zijn idealen. Want het inzicht moet er zijn, de machtsverhoudingen moeten er wel naar zijn, dat vooral ook het vertrouwen er moet zijn, dat relevante partijen niet het gevoel mogen hebben dat het afbreuk doet aan hun gevestigde belangen. Wie weet vergt het bovendien een sterk overtuigende, besliste en langjarige bestuurder die weet door te zetten. Iemand als Jos van Kemenade misschien wel, maar dan gewapend met zijn ervaring achteraf. Gebaseerd op een langjarig Deltaplan voor Onderwijs met continue ontwikkelingslijnen en voortdurende evaluaties van de bereikte resultaten door wetenschappers, aldus het pleidooi van Jos van Kemenade in dit boek met zijn laatste woorden over onderwijsbeleid, zijn levelingsthema.

De actuele visies op een langere brugperiode voor het voortgezet onderwijs zijn een variant op Kees Schuyts voorstel voor de basisvorming en zo weer een variant op Van Kemenades Middenschool. Heeft het zin, maakt het kans? Ik zie Jos nadenken. Als socioloog had ik hem horen zeggen dat het onderwijsbestel en het maatschappelijk bestel een nauwe relatie met elkaar hebben. Ja, er bestaat wisselwerking, maar de machtsverhoudingen

in de maatschappij werken door in de klas en zijn daarmee dus ook van invloed op de kansengelijkheid van kinderen. Kan die spiraal, of biografische keten, worden doorbroken? Hoe dan?

Het compromis ligt hier voortdurend op de loer. Bijvoorbeeld: laat iedere school zijn eigen brugperiode hebben en vormgeven. Binnen de kaders die de overheid stelt, natuurlijk. Wordt daarmee de spiraal doorbroken? Jos zou diep nadenken en waarschuwen. Bijvoorbeeld zo: een zogenaamd klein compromis kan grote gevolgen hebben, kan de kloof tussen kansrijk en kansarm onbedoeld groter maken. Als laatste daad doet hij in dit boek een radicaal voorstel: een algemene brugperiode, als verlenging van het algemene basisonderwijs.

In de maanden waarin dit boek is samengesteld en geredigeerd houden Corona-virussen ons gevangen, letterlijk én figuurlijk. Hopelijk zullen de lezers zich daar straks minder bezorgd om hoeven te zijn. Voorlopig noodzaakt de Covid19-pandemie nu weer eens tot halvering van schoolse contacturen, dan weer tot tijdelijke sluiting van scholen en kinderopvang. Schrijnend duidelijk wordt dan, hoezeer onderwijs voor kinderen en jongelui en via een omweg ook voor ouders en gezinnen cruciale functies vervult, ook buiten de vorderingen in kern- en leervakken. Onderwijs, zo blijkt maar weer, heeft inderdaad belangrijke sociale functies die meestal niet (volledig) door de thuisomgeving kunnen worden gecompenseerd. Hoe zulk minder intensief onderwijs bovendien de sociale ongelijkheid vergroot zodra ieder moet terugvallen op de eigen thuisomgeving, daarover maken onderwijswetenschappers, leraren, bestuurders en beleidsmakers, zich nu toenemend ongerust. Ze wijzen er overigens op dat de kansengelijkheid ook al voorafgaand aan de pandemie steeds meer in de knel raakte.

Wie onderwijsbeleid wil voeren ter vermindering van die ongelijkheid moet, zo vergeleek Jos van Kemenade het steeds weer, bedenken dat je een mammoettanker op koers niet zomaar even van richting kunt laten veranderen. Jos heeft moeten ervaren hoe zijn ideeën en idealen ook op verzet stuiten, openlijk en minder openlijk. Ook wanneer zijn bij velen aanslaan-

de idealen werden omarmd, garandeerde dat vaak niet dat na hun doorvertaling in de dagelijkse onderwijspraktijk er nog iets herkenbaars van overbleef. Op het hoogste bestuurlijke niveau mag je je trouwens afvragen, of de Nederlandse onderwijssector wel gevoeliger is voor de mechanismen van de parlementaire democratie dan voor die van het geïnstitutionaliseerde corporatisme en hoezeer politici en parlement grenzen worden gesteld door de vele overleg-, inspraak- en adviesgremia waarmee het onderwijsveld zijn relatieve autonomie bewaakt. Op lager bestuursniveau kiest het onderwijsveld al te vaak voor het zozeer delegeren van verantwoordelijkheden, dat ingeslepen tradities grote overlevingskansen hebben, ook als ze al lang niet meer passen bij intussen gegroeide inzichten en idealen. En uiteindelijk stuit onderwijsbeleid ook op de grenzen die het ouderlijk gezag stelt aan de onderwijsinrichting. Ouders maken allerlei eigen keuzen die meer of minder goed passen bij uiteenlopende idealen. Buitenschools worden sociale, economische en ideologische randcondities bovendien ook onbewust opgelegd of overgedragen aan opgroeiende kinderen, ook weer niet per se in lijn met wat onderwijsidealisten zoal voor ogen staat.

Jos van Kemenade had ingrijpende wensen en pretenties en hij had soms de publieke opinie mee. Dat is nog wat anders dan de politieke opinie of die van het onderwijsbestel. Dat verwoordt hij hier. Hij heeft aan het stuurwiel van de ‘onderwijstanker’ gesjord. Uiteindelijk bleken het kleine tikjes te zijn tegen het roer van die doorstomende zeetanker waarmee hij het onderwijs graag vergeleek. Bij dit sturingsproces is kennis van het verleden nuttig. We hoeven niet alles van nul af aan te bedenken. Klippen kunnen we met een historische kaart beter omzeilen. Onze ervaringen met Jos en zijn reflecties op zijn werk voor onderwijs kunnen veilige routes met mooie vergezichten laten zien.

Daarom dit boek.

TIJD EN PLAATS – JOS VAN KEMENADE

Adriaan in 't Groen

Inleiding

Leven. Kort. Te kort. Soms. Te kort om in een enkel leven belangrijke doelen te kunnen bereiken. Bij het ouder worden dringt zo'n gedachte weleens op. Maatschappelijke veranderingen bereiken. De wetmatigheid van het verloop van je eigen biografie doorbreken.¹ Hoge doelen nastreven. Te hoog gegrepen?² Soms. Iets te vaak teleurstelling. Maar je wilt, in de bloei van je leven, zeker als leidinggevende actor op staatsniveau – als minister zelfs, vanuit een katholiek middenstandsmilieu opgeklommen – eindelijk jouw belangrijkste levensdoelen kunnen verwezenlijken. Je denkt dan: nu zit ik eindelijk, en al best vroeg, op 36-jarige leeftijd, op de plek waarop het kan. Ik ben minister. Nu moet het gebeuren. Dan denk je bijvoorbeeld: met onderwijsbeleid vanuit de nationale regering sociale ongelijkheid in de maatschappij te kunnen opheffen. Je bent socioloog, zelfs onderwijsocio-

- 1 Pierre Bourdieu's studie *La distinction critique sociale du jugement* (1979) en vele andere publicaties die beschrijven dat biografieën worden gevormd door hun omgeving en zich dan ook zo reproduceren. Veel onderzoek laat zien dat dit een soort wetmatigheid is, die nauwelijks valt te doorbreken. Zie ook mijn eigen promotieonderzoek: Adriaan in 't Groen, *De Wende en Humboldts Erfenis. De utopie voorbij* (Amsterdam 2009). Ergo: zo blijf je altijd deelgenoot van je eigen sociale klasse, of, zo blijft laag vaak laag en hoog meestal hoog. Onder andere de sociaaldemocratie probeerde deze wetmatigheid te doorbreken. Het kabinet-Den Uyl met socioloog en minister Jos van Kemenade probeerde dit met onderwijsbeleid of *Bildung* te doorbreken (zie mijn hierboven genoemde proefschrift).
- 2 Jaap Stam e.a. *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek* (Amsterdam 1995). Adriaan in 't Groen, 'Het ministerschap van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap' in: Pieter Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 366-369. Belangrijke overweging bij mijn start van de gesprekken met Jos van Kemenade was, dat na het werk van een twintigtal bewindslieden van OenW te hebben bestudeerd en te hebben ervaren, dat ze hun mogelijkheden als bewindspersoon om zaken in het domein van OenW te veranderen, te verbeteren, nogal eens een keer overschatten. Dan is de tijd te kort, dan is de oppositie te groot, dan zijn de beleidsaannames te hoopvol, blijken de mogelijkheden van de staat beperkt, is de uitvoering te complex: als we dit doen, dan gaat dat zeker beter. Te vaak gedacht, maar nee dus! Triest? Meer, en vooral continu, longitudinaal onderzoek is nodig, bepleit ik in het verlengde van Van Kemenade's laatste reflecties. Hoe kan de staat effectief interveniëren in het maatschappelijk proces om problemen te kunnen aanpakken? Dit is een belangrijk meta-thema van dit boek.

loog. Onderzoek gedaan. Toepasselijk proefschrift geschreven en al jong hoogleraar geworden. Nu ben je politicus. Een minister, die zijn werk kan richten op maatschappelijke hervormingen: macht, kennis en inkomen moeten eerlijker worden verdeeld.

Jos van Kemenade kan als minister van Onderwijs en Wetenschappen in het meest linkse Kabinet (Den Uyl, 1973-1977) dat Nederland ooit heeft gekend aan de slag.³ Hij kan ‘aan de knoppen draaien’. Bij zijn favoriete thema’s. Hij heeft macht. Hij heeft een doel. Zijn belangrijkste levensdoel: sociale ongelijkheid opheffen, of tenminste verkleinen.

Een moment van overweging – Wat kunnen we leren van zijn visie en aanpak, van zijn successen en teleurstellingen? Wat zijn de oorzaken daarvan? Die vraag is interessant, nu we weten dat de kloof in het onderwijs tussen groepen leerlingen en ook in de maatschappij, alweer flink wat jaren steeds groter wordt, nadat die na de Tweede Wereldoorlog over een periode van decennia stapje voor stapje kleiner was geworden. Dat is het centrale levensthema van Jos van Kemenade. Daarom in deze publicatie de focus op hem, op het vraagstuk van sociale ongelijkheid en de geschiedenis van dit alles.⁴ Dit vraagstuk heeft het leven van Van Kemenade bepaald. Tot het einde. Daarover berichten we hier. Hij is onderwijssocioloog en beleidsmaker. Minister vanuit de sociaaldemocratie. En meer. Waarom op hem, die focus? Omdat volgens Van Kemenade sociale ongelijkheid het belangrijkste euvel in onze samenleving is, dat moet worden bestreden. Zijn vakgebied, de onderwijssociologie, gaat daarover. In deze publicatie worden antwoorden geformuleerd. Ook van zijn tijdgenoten, vakgenoten.

Jos van Kemenade is bijna 83 jaar geworden.⁵ Best aardig leven. Ook de laatste jaren. De dood van zijn vrouw en zeer lange levensgezellin Annie⁶

3 Kabinet-Den Uyl van 1973-1977 met ministers met de volgende politieke achtergronden: PvdA, D’66, PPR, KVP en ARP.

4 Zie voetnoten bij *Tijdslijn* in dit boek.

5 6 maart 1937 in Amsterdam geboren, 19 februari 2020 overleden.

6 Een grote jeugdliefde en maatje in de sociaaldemocratie. Toen ze (een paar jaar eerder dan hij) bezweek aan haar ziektes hoefde het eigenlijk voor Jos niet meer. In het appartement in Heiloo, hing een groot, prachtig portret van haar. Hij keek daar voortdurend naar. Hij voelde zich

was dramatisch voor hem. Kwam toch ook wat onverwacht. Zij dachten dat hij, Jos, eerder ‘zou gaan’. Jos was eigenlijk altijd aan het werk voor de publieke zaak. Eerst zijn passie onderwijs. Daarna ‘breder, politiek’ en bestuurlijk. Maar altijd vanuit de inborst van onderwijssocioloog. Veel werk. Niet altijd begrepen of succesvol. Bevlogenheid tot op het laatst. Steeds ook geïnspireerd door zijn vrouw en sociaaldemocrate Annie.⁷ Slechts met een enkel, voor die leeftijd lichamelijk ongemak.⁸ Geen geestelijk handicap.⁹ Vlijmscherp, analytisch, reflectief, creatief en met een niet ophoudende liefde voor onderwijs en de publieke zaak.¹⁰ ‘Onderwijs is gewoon

‘verloren’. Hij wist als katholiek en minister van staat niet zo goed hoe hij met naderende einde om moest gaan, bleek mij tijdens onze zes laatste gesprekken. Want hij had lichamelijk handicaps die zijn leven aan het verwoesten waren. Hoe daar waardig mee om te kunnen gaan? En dan ook nog ‘alleen’ (zijn zoons kwamen hem zeer regelmatig opzoeken; zijn dochter woonde aan de andere kant van de wereld), zonder zijn levensmaatje?

- 7 Het verhaal gaat dat Annie van Kemenade en Liesbeth den Uyl als leidende rooie vrouwen vaak samenspanden, bijvoorbeeld als hun ministers-mannen in het kabinet-Den Uyl in hun ogen niet voldoende linkse besluiten namen. Tragisch dat die beide mannen van dezelfde politieke familie elkaar niet echt hebben kunnen ‘ontmoeten’. Ook bij het doodsbed van Den Uyl lukte dat niet. Zie bijvoorbeeld het verslag van Jos van Kemenade over de dramatische discussies en ontmoetingen tussen hem en Joop den Uyl in zijn autobiografische notities *Wakken in het kroos* (Den Haag 2003); en de biografie van Wim Kok; er volgt binnenkort nog een tweede deel, waarvoor hij is geïnterviewd, wist Jos mij te vertellen. Opmerking van Jos tijdens ons gesprek: Schande wat er met Roel in ‘t Veld is gebeurd. Ik heb Wim Kok er nog over gebeld.’ Wellicht staat het in het tweede deel van de biografie. Ik noteer het nu al.
- 8 Na zijn dood gepubliceerde lovende *In memoriams* van ‘vriend en vijand’ in gezaghebbende media. Zie ook enkele reflecties van tijdgenoten in het laatste gedeelte van deze bundel. Teneur: harde werker voor de publieke zaak, maar heeft ondanks zijn grote inzet, zijn hoofddoel gemist: met constructief onderwijsbeleid via bijvoorbeeld de Middenschool, de sociale ongelijkheid (blijvend; structureel) opheffen, verminderen. Hij werd niet altijd begrepen. Ook niet bij zijn politieke familie. Zie zijn autobiografische notities van 2003 in *Wakken in het kroos*. Zie ook de overwegingen hierna in deze bundel.
- 9 Hij verwees mij tot zes dagen voor zijn dood heel precies naar kamerstukken, bronnen, publicaties, eigen, nieuwe stukken en zelfs voetnoten. Een echte hoogleraar. Tot het laatste moment van zijn leven bij de tijd. Kende ook de actuele literatuur. Kende zijn oppositie. Ontving tot op laatst initiatiefnemers bij hem thuis in Heiloo, over alternatieven voor (zijn) Middenschool. Zag de goede bedoelingen ervan en zwakke kanten. Daar wees hij me op. Een voorbeeld: René Leverink, *Nee, dan Finland! De kracht van onderwijs* (Meppel 2018). En zijn eigen, actuele notitie als best mogelijke compromis voor de Middenschool: het verlengde basisonderwijs (zie later hierna) Jos van Kemenade hield tot het laatst alles bij. Wel af en toe wat teleurgesteld, maar niet cynisch; meer berustend; wel onrustig toch. De ‘rest’ van dat alles in dit boekje.
- 10 Jos van Kemenade gaf er (tijdens onze gesprekken) blijk van dat hij zijn voedingsbodem met mogelijkheden en beperkingen kende. We hebben het er over gehad. Hier is nu niet de plek om daar verslag van te doen. De spanning tussen ‘droom en werkelijkheid’, zou een platvloerse samenvatting kunnen zijn. Vanzelfsprekend kwamen hierbij onze gemeenschappelijkheden aan de orde. Hij verwees tijdens onze gesprekken regelmatig naar zijn sociologisch proefschrift: *De katholieken en hun onderwijs* (Nijmegen 1968). ‘Ik heb het nog eens herlezen. Heb ik op jonge leeftijd toch goed opge-

de publieke zaak.’ Hij heeft hard gewerkt, vaak tot midden in de nacht was hij bezig. Bevlogen, niet berustend als het tegenzat. En het zat vaak tegen. In de loop van de tijd wel meer nadenken alvorens de hand aan de ploeg te slaan. En als de ploeg vastliep omdat er stenen in de grond zaten, dan deinsde hij even terug, haalde diep adem en ging verder. Daarover heeft hij veel geschreven.¹¹ Daarover is veel geschreven.¹² Met altijd veel debat.¹³

schreven. Ik beveel het je aan’, zei hij dan. Hij had een kruisbeeld aan de muur van zijn studeerkamer. ‘Katholiek’, vroeg de één aan de ander. Hij wenste me ‘zalig’ nieuwjaar. Hij zocht kort voor de dood van de door hem zo geliefde vrouw Annie, samen met haar de herinneringen van de kerstliederen van de nachtmis op. Tevergeefs. De oude katholieke liederen werden tot zijn teleurstelling niet gezongen. We deelden onze teleurstelling. Mij is zoiets eerder overkomen bij Pinksteren met het gemis van het wonderschone lied ‘*veni Creator Spiritus*’ (kom Schepper, Geest). Volgens mij een belangrijke notie voor de grondslag van onze beschaving: laat alle geesten en talen elkaar verstaan; met elkaar uitwisselen. We keken elkaar aan en wisten niet wat we moesten doen met deze door beiden ervaren teleurstelling. Gemis. Beiden katholiek. Met mijn protestantse vrouw had ik nooit zo’n ontmoeting. De opvattingen: gesignaleerde sociologische wetmatigheden in een samenleving van de Franse socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) in dienst *La distinction* (1979) e.a. passeerden vaak tijdens onze gesprekken, resulterend in de vraag: Een maatschappelijk bestel functioneert wetmatig zo. Wat kunnen wij dan doen, wat kunnen wij politici (nog) doen? Niet zoveel. Je moet de spaarzame interventiemogelijkheden met instrumentarium bedachtzaam selecteren. Pas op je hierdoor niet te laten verlammen. Aldus een zeer korte samenvatting van enkele mijmeringen vooraf. Voor het denkkader. Jos en ik konden ons daar tijdens onze zes laatste gesprekken goed in vinden (één voorbereidend gesprek, vier interviews en één afsluitend gesprek, zes dagen voor zijn dood).

- 11 Zie een onderwijsselectie uit zijn bibliografie hierna.
- 12 Hier kunnen slechts enkele min of meer recente ‘hoofdwerken’ worden genoemd (in volgorde van publicatie): Sophie Zijlstra, *Het kind en de rekening. Een pleidooi tegen liberalisme in het onderwijs* (Amsterdam 2019). Pieter Slaman, *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018). Piet de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam 2018). René Leverink, *Nee, dan Finland! De kracht van ons onderwijs* (Meppel 2018). Vittorio Busato e.a., *Leven grondleggers van de onderwijskunde* (Amsterdam 2016). Ria Bronneman-Helmerts, *Overheid en onderwijsbestel (1990-2010)* (Den Haag 2011). Zie voor uitvoeriger bibliografie: Pieter Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, Cultuur en Wetenschap* (Den Haag 2018) 396-407.
- 13 Een enkel voorbeeld uit binnen- en buitenland: Christina Jung (red.), *Wie viel Wissen brauchen wir? Und welches Wissen wollen wir? Verständigungen über Bildung zwischen Wissenschaft, Wirtschaft und Politik* (Bremen 2012). Parlementaire onderzoekscommissie onderwijsvernieuwingen ‘Dijsselbloem’, *Tijd voor onderwijs* (Tweede Kamer, 2008). Van Kemenade bestreed de benadering van Dijsselbloem c.s.. Zie Van Kemenade’s afscheidsrede bij de Open Universiteit, *Een voorwerp van aanhoudende zorgelijkheid* (Heerlen 2008). Ed Schüssler (red.), *Weg van de middenschool. Dertig jaar na de start van het middenschoolexperiment* (Antwerpen-Apeldoorn 2006). Stichting Onderwijsdebat, Van Lieshout, Mertens, In ’t Groen e.a., *Aanzet tot een Onderwijspamflet*. (Amsterdam 1994). A.J.J. in ’t Groen (red.), *25 Jaar Onderwijsbeleid in beeld gebracht* (Den Haag 1984). *Contouren van een toekomstig onderwijsbestel*; met daarna publicatie van integrale verlagen van tientallen discussies in het land; daarna tweede nota met conclusie van onderwijsminister Van Kemenade c.s. (Den Haag 1974-1977). De grootste onderwijsdiscussie, tenminste na de Tweede Wereldoorlog. Na het rapport Donner over de Lockheedaffaire met prins Bernhard, de meest verkochte publicaties van de StaatsDrukkerijUitgeverij.

Toen ik met een onderwijsvriendin¹⁴ ruim een half jaar geleden mijmerde over dit en ons leven – en onze gemeenschappelijke passie, onderwijsbeleid als publieke zaak – ontstond de idee dat Jos van Kemenade daarover nog niet alles had gezegd. Dat anderen óók nog niet alles hadden gezegd over *onderwijs als publieke zaak* en het werk van Jos van Kemenade daarvoor. Zo rees de vraag, met wat omzwervingen, een half jaar voor zijn dood:

Hoe kan het nu toch zo zijn, dat zo velen, ook met zo veel passie en inzicht dag in dag uit met dat onderwijsbeleid bezig zijn, maar dat er issues zijn, die nog steeds niet goed zijn aangepakt, waarbij problemen nog steeds de kop opsteken. Wat zijn toch de oorzaken daarvan; hoe kunnen die worden weggenomen, of hoe kunnen we de problemen in kaart brengen, ‘ontrafelen’. Want bij die mijmering ontstond de idee (of hypothese) dat er mogelijk een ‘kluwen’ met omstandigheden en aanpak is, die de voortdurende problemen met onderwijs veroorzaakt, steeds weer de kop laat opsteken. Dat alles steeds maar weer gekoppeld aan de indringende vraag naar effectiviteit van onderwijsbeleid. Zo dus ontstond de centrale vraagstelling van deze bundel: welke factoren bepalen effectief onderwijsbeleid; wat is de samenhang met ander maatschappelijk, politiek beleid, met steeds veranderende bevolkingsgroepen, met populaties, met diverse, veranderende maatschappelijke omgevingen van dat onderwijsbeleid?

De ontrafeling van de probleemkluwen Onderwijs – Dat is, kort gezegd, het centrale thema van deze publicatie. Iets bescheidener: we maken met deze ontrafeling een begin. Want we realiseren ons dat we daarbij in een lange traditie staan.¹⁵ Laten we het zo zeggen: we agenderen dit thema met reflecties van actoren uit de recente onderwijsgeschiedenis voor toekomstig debat. Want er valt nog veel te doen.

Een onderwijstestament van Jos van Kemenade?

‘Helaas’ kunnen we niet altijd louter bogen op de wetmatigheden van de exacte of bètawetenschappen. Bij de sociale wetenschappen gelden natuurlijk ook de ‘wetten van Pythagoras’, maar er spelen ook andere factoren een

14 Een sociaaldemocrate en onderwijskenner uit Rotterdam.

15 Die lange traditie kunnen we hier niet beschrijven. Zoveel als dat mogelijk wordt verwezen we naar andere studies.

rol. Welke? Dat zullen we in deze publicatie beschrijven. Jos van Kemenade heeft, zeker in zijn jonge tijd als wetenschapper, altijd met grote databestanden gewerkt. Bèta-empirisch dus. Daarbij staat nu de recentste visie van Jos van Kemenade centraal.¹⁶ In context natuurlijk. Hij begint. Belangrijk daarbij: de onderwijssociologie is het fundament, het startpunt. Onderwijskunde is immers het vakgebied van wetenschapper, politicus en bestuurder Jos van Kemenade.¹⁷ Zijn tijdgenoten en wij komen daarna. Aanverwante wetenschapsgebieden van de onderwijssociologie als onderwijskunde, bestuurskunde en pedagogiek zijn ook hulpmiddelen bij deze ontrafeling. Deze publicatie nodigt uit tot debat. Maar ook tot *doen*. Tot actie.¹⁸

Gaat het dan niet goed met *het* onderwijs? Ondanks de beste bedoelingen, veel analyse, veel geld, grote inzet enz. gaat het niet goed genoeg? Gaat het de verkeerde kant op? Dat besef is groeiende. Want: de sociale ongelijkheid in onze maatschappij neemt, min of meer onverwacht, weer toe: kinderen en jongvolwassenen blijken te vaak op een verkeerde school te zitten, er is te veel uitval en studievertraging, de berg met studieschulden groeit schrikbarend.

De publieke en ook wel politieke belangstelling is wisselend. Nou ja, voldoende voorbeelden bij een enkele mijmering. Wat zou Jos van Kemenade daarvan nu vinden, was onze vraag. Had hij daar nog zin in? Hadden wij daar nog zin in? Na mijn laatste gesprekken met hem in het kader van het boek over een eeuw ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap smaakte dat, tamelijk onverwacht, naar meer.¹⁹ Na een paar onrustige we-

16 Recentste: met tot 6 dagen voor zijn dood opgenomen en daarna getranscribeerde visies. Deze vertonen in de loop van zijn lange werkzame leven voor onderwijsbeleid veel continuïteit, maar ook belangrijke aspecten van verandering: hij accepteert meer variatie. Zie de interviews met Jos van Kemenade in deze publicatie.

17 De combinatie van wetenschapper, politicus en bestuurder, binnen één domein (hier onderwijsbeleid), komt niet zo vaak voor. Vergelijk de tientallen onderwijsbewindslieden in: Jaap Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek* (Amsterdam 1995) en aanvullend de onderwijsbewindslieden in: Pieter Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018).

18 Deze publicatie is geen biografie van Jos van Kemenade. Zijn werk en leven geven voldoende inhoud voor uitsluitend een toespitsing daarop.

19 Adriaan in 't Groen, 'Jos van Kemenade', in: Pieter Slaman e.a., *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap* (Den Haag 2018) 70-75.

ken met overpeinzingen, en pogingen voor een start van de ontrafeling, schreef ik hem op 6 december 2019 een korte mail waaruit ik hier kort citeer:

“Beste Jos, Het gaat je naar ik hoop redelijk? We hebben elkaar [het laatst, AG] gesproken in het kader van je bijdrage aan het boek *In de regel vrij*; 100 jaar politiek rond OCW. Met een groepje actievelingen en liefhebbers (vrijwilligers) van OCW zijn we al een tijdje bezig aan een serie Tijdsbeelden Onderwijs. Uitgever Eburon. We vroegen ons af of je zin hebt daaraan mee te werken; voor de bijdrage aan het boek 100 jaar OCW was maar beperkte ruimte. Er zijn nog veel thema’s waar je een visie op hebt, zo denken we. (...) Als je mee zou willen werken word je door mij e/o iemand die je goed kent een interview afgenomen, op band gezet. Dat wordt zo veel mogelijk integraal uitgeschreven eind-redactioneel bewerkt en dan aan je voorgelegd ter aanvulling/correctie door jou. Natuurlijk wordt er niets gepubliceerd zonder jouw toestemming. Het idee is dat het boekje zo veel mogelijk samen met jou wordt gemaakt.”

Hij antwoordde op 6 december 2019, zoals altijd, onmiddellijk: “Beste Adriaan, Ik ben graag bereid hieraan mee te werken. Omdat het met mij niet zo goed gaat, zouden we er niet te veel tijd overheen moeten laten gaan. Met vriendelijke groet, Jos van Kemenade”

Voordat ik de gevolgen hiervan volledig beseftte, zat ik een week later bij hem thuis in Heiloo, met een schuwe poes en een blaffende hond. Ruim een uur later stond dit boekje in de steigers. Een week later ons eerste interview over *sociale ongelijkheid*. Jos vond dat thema het belangrijkste. Dus daar startten we mee. Hij bepaalde wat er ging gebeuren. Ik moest volgen. Dat was duidelijk. Binnen enkele weken volgden nog drie²⁰ ontmoetingen. Over de vrijheid van onderwijs. Over het leraarschap. En tenslotte over het onderwijsbestel (met een paar annotaties voor een alternatieve contournota met een pragmatisch alternatief voor de Middenschool – om de impasse te kunnen doorbreken: verlenging van het Basisonderwijs met

20 Totaal zes gesprekken met voorbereidende en slotgesprek.

Jos van Kemenade en zijn hond Jeek, Heiloo 2019.
Collectie Familie Van Kemenade